

LES RELACIONS ENTRE TEODOR LLORENTE I JACINT VERDAGUER

Rafael ROCA I RICART

0. Introducció

Les relacions personals i intel·lectuals que durant les darreres dècades del segle establimen el poeta i periodista Teodor Llorente Olivares, capdavanter i patriarca de la Renaixença valenciana,¹ i mossèn Jacint Verdaguer, màxim representant i símbol per excel·lència de la catalana, constitueixen un dels episodis més desconeguts, i a la vegada més atractius i significatius, de la literatura catalana de finals de segle XIX. Llevat de la publicació de les vint-i-dues cartes que entre 1879 i 1889 tots dos escriptors s'intercanviaren,² i del comentari que Teodor Llorente Falcó féu de les epístoles verdaguerianes que recorden el pas del poeta català pels Jocs Florals de Lo Rat Penat de 1881,³ cap estudi no ha donat compte, ni que siga de passada, de la llarga i productiva amistat que entre tots dos intel·lectuals es gestà, sobretot, a partir de l'any 1880 i durà fins a la defunció de mossèn Cinto, ara fa cent anys.

El repàs de la premsa valenciana del darrer terç del segle XIX permet comprovar fins a quin punt l'autor de «La barraca» fou un gran admirador del de *L'Atlàntida*, i

1. Sobre la figura i el destacat paper que Teodor Llorente desenvolupà al si de la Renaixença valenciana, podeu consultar l'interessant estudi de Lluís GUARNER, «Pròleg» a Teodor LLORENTE, *Poesia valenciana completa*, València, 1983, p. 17-90. I també els meus treballs: «Teodor Llorente, ideòleg de la Renaixença valenciana», *Tesi de llicenciatura inèdita*, Universitat de València, València, 1996; i «Estudi preliminar» a Teodor LLORENTE OLIVARES, *Escrips polítics (1866-1908)*, València, 2001, p. 9-66.

2. Vuit de Llorente i catorze de Verdaguer. Tant la primera, datada el 8 d'octubre de 1879, com la darrera, del 28 de gener de 1889, són de Verdaguer a Llorente. De dimensions desiguals, en general totes es corresponen i són fàcilment relacionables. Totes les cartes de Verdaguer estan escrites en català, mentre que les de Llorente estan les tres primeres en castellà i les cinc restants en català. Les catorze de Verdaguer foren reproduïdes a l'*Epistolari Llorente. Cartes de llevantins (1861-1900)*, vol. I, a cura de Teodor Llorente Falcó, Barcelona, 1928.

D'altra banda, és possible trobar-les totes als diferents volums de l'*Epistolari de Jacint Verdaguer* que, des de 1959 fins a 1993, publicaren Josep Maria de Casacuberta i Joan Torrent i Fàbregas a l'editorial Barcino.

3. Aquestes cartes (tres en total) foren recollides, comentades i publicades per Teodor Llorente Falcó a la revista *D'Aquí i D'Allà* de Barcelona en setembre de 1918. Posteriorment, aquest mateix article, amb molt poques variants, amb el text de Llorente Falcó en castellà i el títol «Recuerdos del tiempo viejo. Mosén Jacinto Verdaguer, Mantenedor de los Juegos Florales de Valencia», fou publicat a l'*Almanaque «Las Provincias» para 1926*, València, 1925, p. 249-252. Resulta ben simptomàtic comprovar com a Barcelona Llorente Falcó opta pel català com a llengua vehicular, i a València, en canvi, pel castellà.

D'altra banda, l'article de Llorente Falcó (en la versió catalana de 1918) ha estat reproduït pel setmanari *El Temps*, n. 923, València, febrer de 2002, p. 26-28.

de quina manera tan decidida s'esforça a difondre l'obra i la figura de Verdaguer entre els lectors i els escriptors valencians. Així, durant més de vint anys, Llorente —que fou qualificat com «el seu millor amic de València»—⁴ reproduí, a les pàgines de *Las Provincias*, bona còpia de poemes i de notícies relacionades amb el poeta de Folgueroles, com més avant veurem. Per insòlit, destaca el fet que, des de 1878 i fins a 1904 (any en què deixà la direcció efectiva del diari), Llorente hi publicara una dotzena de ressenyes en què es feia ressò dels llibres que Verdaguer anava traient de les premses; fet que no troba comparació en cap altra publicació valenciana coetània.

D'altra banda, i a més de l'admiració i l'estima que tots dos autors es professaren, l'estudi de les relacions entre Llorente i Verdaguer també servirà d'indicador dels excel·lents i intensos vincles d'unió i de fraternitat que durant el període de la Renaixença s'establiren entre els escriptors valencians i els catalans.⁵

1. L'inici de les relacions (1865-1880)

Molt probablement, la primera vegada que Llorente (nou anys major que Verdaguer) tingué notícia de l'obra del poeta vigatà fou en 1865, tot coincidint amb la primera participació de Verdaguer en els Jocs Florals de Barcelona. Encara que Llorente no hi era present, se'n féu ressò al diari que aleshores dirigia, *La Opinión*, mitjançant la transcripció de la ressenya que el *Diario de Barcelona* havia fet del certamen. En el transcurs de la crònica es podia llegir que «el premio extraordinario de un amaranto de oro y plata, fue concedido a D. Jacinto Verdaguer por su poesía "A la mort d'En Rafel de Casanova"»;⁶ i que «los concurrentes saludaron con muestras de especial predilección [...] al modesto joven Sr. Verdaguer, con tanto mayor motivo en cuanto se presentó vistiendo su traje habitual de chaqueta y gorra catalana, y manifiesta tener apenas veinte años»;⁷ que fou, sense cap dubte, l'anècdota del dia. De manera que aquesta, la que reproduí el diari *La Opinión*, degué ser la primera notícia que els lectors valencians i el propi Llorente tingueren de l'aterratge del jove Jacint Verdaguer en el món literari català.

El seu nom, tanmateix, tornaria a aparèixer un any després a les pàgines del nou diari *Las Provincias* (fundat el 31 de gener de 1866), continuador de *La Opinión*, i aquesta vegada amb més motiu si cap, ja que el seu director i propietari, Teodor Llorente, havia estat membre del tribunal de mantenidors dels Jocs Florals de Barcelona que guardonà amb tres accèssits i un premi extraordinari «a D. Jacinto Verda-

4. Josep Maria CASACUBERTA, «Constantí Llombart, admirador i traductor de Jacint Verdaguer», *Revista Valenciana de Filologia*, tom I, n. 2, abril-juny de 1951, p. 142.

5. Segons que afirma Llorente Falcó a propòsit de la publicació de les cartes verdaguerianes, «regirant l'arxiu de mon benivolgut pare, toparen les meves mans amb unes cartes de Mossèn Cinto, referents al seu nomenament de Mantenedor i a sa estada en la meua València. Com resistir a la temptació de donar-les a la publicitat, essent preadissimes joies de les nostres relacions amb els escriptors catalans, encara que no sigui més que pobrament agençades amb alguns records!». Teodor LLORENTE FALCÓ, «Records del temps vell. Mossèn Cinto, Mantenedor dels Jocs Florals de València», *D'Ací i D'Allà*, setembre de 1918.

6. «Juegos Florales de Barcelona», *La Opinión*, 11 de maig de 1865.

7. *Ibidem*.

guer, joven cursante del Seminario Conciliar de Vich, a quien se premió el año pasado, pero que en el actual no estaba presente».⁸ En referir el tercer dels accésits, l'autor de la ressenya declarava que «si como fueron tres accésits los que obtuvo, hubieran sido tres premios, el Consistorio le hubiera proclamado maestro en la "gaya ciencia"»,⁹ comentari que no deixava de ser premonitori, si tenim en compte l'esplendorós futur literari que esperava al jove poeta.

La següent referència que de Verdaguer ens donarà la premsa valenciana serà a propòsit dels destacats i emblemàtics Jocs Florals de Barcelona de 1868, i és molt probable que marque el punt en què Llorente i Verdaguer es conegueren personalment, ja que tots dos hi coincidiren. El vigatà hi participà —sense èxit, però— amb el treball «L'Espanya naixent», l'embrió de la posterior *L'Atlàntida*, i Llorente hi assistí convidat per Víctor Balaguer en qualitat de representant valencià.¹⁰ Per tal de donar notícia de les múltiples activitats que en aquell aplec literari se celebraren, Llorente publicà set llargues i completes ressenyes a *Las Provincias*.¹¹ En una d'elles, hom advertia la presència del «joven trovador campesino, el pagés Jacinto Verdaguer, también laureado en anteriores Juegos, y que con su barretina representaba el pueblo trabajador en la democrática hermandad de la poesía».¹²

Després de 1868, les referències que he sabut trobar de Verdaguer a la premsa valenciana ens tornen a remetre als Jocs Florals de Barcelona. Primer, als de 1874, en què li fou premiada la composició «Sant Francesc s'hi moria». En relació a la cerimònia de lliurament dels premis, l'anònim cronista de *Las Provincias* comenta que els aplaudiments amb què el públic homenatjà els poetes llorejats «fueron mayores para el Sr. Verdaguer, que vestía traje de sacerdote y a quien los amantes de las letras catalanas recordaban haber visto algunos años antes ir a recoger el premio que ganó en los Juegos florales vistiendo la barretina y el traje de los mozos del llano de Vich».¹³ I pel que fa als Jocs de 1877, els de la triple victòria d'Àngel Guimerà, el diari valencià recordava que *L'Atlàntida* de Verdaguer, distingida amb el premi de la Diputació de Barcelona, fou la gran triomfadora del certamen.¹⁴

1.1 La publicació de *L'Atlàntida* (1878) i d'*Idil·lis* i cants místics (1879)

La primera ressenya que el diari que dirigia Llorente dedicà a un llibre de Verdaguer aparegué en novembre de 1878, i correspongué a l'edició definitiva de *L'Atlàn-*

8. «Juegos Florales en Barcelona», *Las Provincias*, 9 de maig de 1866.

9. *Ibidem*.

10. Vicent SIMBOR i ROIG, «La Renaixença al País Valencià», *Caplletra*, n. 4, Barcelona, 1989, p. 23.

11. Les ressenyes amb què, quasi a diari i «desde la corte encantada del gay saber, en el dorado albergue de los trovadores, en la isla hechizadora de la poesía», Llorente informava els seus lectors dels actes que es desenvolupaven als Jocs Florals de Barcelona, foren publicades a *Las Provincias* els dies 5, 6, 7, 8, 9, 13 i 15 de maig de 1868 i signades amb les inicials T. Ll.

12. T. Ll., «Juegos Florales», *Las Provincias*, 7 de maig de 1868.

13. «Los juegos florales en Barcelona», *Las Provincias*, 10 de maig de 1874.

14. «Juegos Florales en Barcelona», *Las Provincias*, 9 de maig de 1877.

tida.¹⁵ Per al periodista, el «gran mèrit» del poema era el de «revelar la copiosa riquesa de la llengua catalana, que coneix a fons i maneja magistralment el seu jove autor, el il·lustrat sacerdot Sr. Verdaguer».¹⁶ A més, deia, «recomendamos la presente edició de *La Atlántida* a todos los amantes de las letras lemosinas, que no son pocos en Valencia, aunque no tantos como en Cataluña».¹⁷ I la primera poesia de Verdaguer publicada a la premsa valenciana fou «A una rosa mústiga», i aparegué a *Lo Rat-Penat. Calandari llemosí corresponent al present any de 1879*, publicació que dirigia Constantí Llobent.¹⁸

Onze mesos després, en octubre de 1879, el volum *Idilis i cants místics* merequé novament l'atenció de Llorente, que considerà oportú dedicar-li un extens i interessant comentari publicat en dues pàgines, sense signar, però fàcilment atribuïble al mateix director del diari.¹⁹ El nou llibre era qualificat com «un libro piadoso, casi un devocionario [...] la expresión de su espíritu creyente».²⁰ Els elogis a la poètica verdagueriana se succeïen amb les cites i els fragments exemplificadors. Per les seues repercussions ideològiques i sociolingüístiques, resulta ben significatiu destacar que, en opinió de Llorente, «suaviza Verdaguer el catalán de tal modo, que desaparecen todas las asperezas con que tropieza, al leer poesías en esa lengua, quien no está muy acostumbrado a ella. Por esta condición, y por el uso que hace (siguiendo la escuela más castiza) de los plurales femeninos en e, contra los partidarios del català que ara's parla, que siguen la terminación en a, nuestro poeta ha de ser doblemente simpático a los valencianos: sus versos parecen nacidos en las márgenes floridas del Turia».²¹ És a dir, que lingüísticament Verdaguer estava molt a prop de València i dels valencians que optaven per un model de llengua clàssica, com era el cas de Llorente i dels membres del sector conservador. Fins i tot ací hi trobava empaties l'escriptor valencià.

15. L'exemplar de *L'Atlántida* corresponent a aquesta edició que existeix actualment a la biblioteca particular de la família Llorente està signat per Jacint Verdaguer i per Melcior de Palau, responsable de la versió castellana, i dedicat: «A D. Teodoro Llorente, gloria de València y honra de las letras catalanas». Així mateix, a la biblioteca familiar també hi ha dos exemplars de la traducció francesa que Justin Péprats féu de *L'Atlántida*: el de 1884 està dedicat «a l'éminent poète et écrivain Don Teodor Llorente. Hommage de l'auteur de la traduction»; i el de 1887 «a l'illustre écrivain et poète catalan, monsieur Theodore Llorente. Hommage affectueux de l'auteur de la traduction». I un exemplar més de la traducció italiana de 1885 signat per Verdaguer i dedicat «al Sr. D. Teodoro Llorente».

M'ha estat possible consultar tots els llibres que de Jacint Verdaguer es conserven a la biblioteca particular de la família Llorente gràcies a l'amabilitat de Juan Teodoro Corbín Llorente, a qui vull manifestar el meu més cordial agraïment.

16. «Bibliografía. *La Atlántida*, poema catalán de Jacinto Verdaguer, presbítero», *Las Provincias*, 22 de novembre de 1878.

17. *Ibidem*.

18. Verdaguer [sic], Jacinto, «A una rosa mústiga», *Lo Rat-Penat. Calandari llemosí corresponent al present any de 1879*, València, 1878, p. 69.

19. «Poesía catalana. *Idilis y Cants místics*, per Mossén Jacinto Verdaguer, ab un pròlech de D. M. Milà y Fontanals. Barcelona», *Las Provincias*, 5 d'octubre de 1879.

L'exemplar dels *Idilis y cants místics* que hi ha a la biblioteca particular de la família Llorente està signat per Verdaguer i dedicat: «A la senyoreta Dª Maria Llorente y Falcó, Reyna dels Jochs Florals del any 1879, son affin. en Jesús y Maria. Jacinto Verdaguer Pbre».

20. *Ibidem*.

21. *Ibidem*.

D'altra banda, serà aquesta ressenya la que ens introduirà en un nou tipus de relació Llorente-Verdaguer, l'epistolar, ja que provocà l'escriptura de la primera de les cartes que tenim constància que mossèn Cinto envià al director de *Las Provincias*. D'aquesta manera, el 8 d'octubre de 1879 Verdaguer prenia la ploma per regraciar-li, deia, «son darrer article sobre poesia catalana, dedicat a mos *Idilis*».²² Ple d'agraïment i de satisfacció, li feia saber que «lo seu arrodonit y hermosíssim estudi seria prou per satisfer y enorgullir, no a un poeta de la primera volada, com jo, despertat, no fa gayre, al so de les lires del Llobregat y del Túria, sinó al primer poeta del món. Casi, casi és una corona massa ampla per un llibre tan petit com lo meu».²³ I és segur que aquestes paraules degueren omplir d'orgull i d'alegria l'esperit de Llorente.

1.2 El Mil·lenari de Montserrat i els Jocs Florals de Barcelona (1880)

A la primavera de 1880 es produïren dues noves i excel·lents ocasions que sens dubte permeteren que Llorente i Verdaguer es retrobaren i afermaren la seua amistat i admiració mútua. La primera d'elles tingué lloc a finals del mes d'abril, amb motiu de l'inici de les festes del mil·lenari de Montserrat. Es dona la circumstància que en el certamen literari organitzat a propòsit de la celebració foren premiats tots dos poetes. Segons que explica *Las Provincias*, «el premio ofrecido por el señor obispo de Lérida consistía en una pluma de oro y plata, y abierto el pliego, proclamose el nombre de D. Teodoro Llorente, que fue, como todos, recibido con aplausos, por los muchos amigos que su inspirada musa le ha grangeado en Cataluña».²⁴ D'altra banda, «la cítara de oro y plata con esmaltes, premio de la junta del Milenario, la obtuvo el laureado poeta catalán reverendo D. Jacinto Verdaguer, presbítero, por una leyenda catalana sobre la invención de la Sagrada Imagen de Nuestra Señora».²⁵

La següent trobada —literària també— entre tots dos escriptors es produí en data molt pròxima en el temps: el 2 de maig, i amb motiu dels Jocs Florals de Barcelona, ja que aquell any Llorente havia estat designat president del Consistori de mantenidors del certamen català. La crònica publicada a *Las Provincias* comenta que, en ús d'aquest càrrec, Llorente obligué el torn de paraules amb un «breve pero sentido discurso» amb què «saludó cariñosamente a los poetas catalanes en nombre de Valencia y de su nueva sociedad de amadores de las glorias patrias Lo Rat-Penat».²⁶ A més, exhortà els poetes allí presents a continuar «buscando el ideal de la poesía. "Avant, dijo, siempre amunt per lo camí de la poesia, que és lo consol de l'humanitat"».²⁷

22. Carta 64, *Epistolari Llorente. Cartes de llevantins (1861-1900)*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 63.

23. *Ibidem*.

24. E., «Las Fiestas del Milenario», *Las Provincias*, 29 d'abril de 1880. La poesia de Llorente premiada, «A la Verge de Montserrat», fou reproduïda a l'*Almanaque «Las Provincias» para 1881*, València, 1880, p. 175-178.

25. *Ibidem*.

26. E., «Revista de Barcelona», *Las Provincias*, 5 de maig de 1880.

27. *Ibidem*. El discurs que Llorente pronuncià als Jocs Florals de Barcelona de 1880 fou publicat al volum anual del certamen: *Jochs Florals de Barcelona any XXII de llur restauració*,

Però, sens dubte, el que més degué satisfer Llorente fou proclamar mossèn Jacint Verdaguer —que en aquella ocasió havia estat distingit amb l'englantina d'or pel poema «La Barretina»— mestre en gai saber: «El Sr. Llorente tomó por la mano al joven sacerdote, el ilustre autor de *L'Atlàntida*; se adelantó hacia el centro del estrado, y dijo: "*En nom del Consistori y pera glòria de les lletres catalanes, proclame mestre en Gay Saber a Mosén Jacinto Verdaguer*".»²⁸

2. Els Jocs Florals de Lo Rat Penat de 1881: la consolidació de l'amistat

Les trobades a les festes del mil·lenari de Montserrat i als Jocs Florals de Barcelona de 1880 foren definitives perquè, l'any següent, Llorente pensara que era arribat el moment de fer baixar Verdaguer als Jocs Florals de Lo Rat Penat: si en 1880 els valencians havien comptat amb la presència estel·lar de Víctor Balaguer,²⁹ en aquesta nova edició ho farien amb la no menys simbòlica i significativa de l'autor de *L'Atlàntida*. I cal dir que amb ella s'obrí el capítol més important i transcendent de les relacions entre Llorente i Verdaguer, ja que suposà un punt d'inflexió personal i social de dimensions considerables: permeté que els valencians conegueren personalment mossèn Cinto.

La visita de Jacint Verdaguer a València per tal d'actuar de mantenidor dels Jocs Florals de 1881 començà a gestar-se en desembre de 1880, amb motiu de l'aparició del nou llibre de Verdaguer, la *Llegenda de Montserrat*, i de la ressenya que Llorente en publicà a *Las Provincias*.³⁰ Dos dies després de l'aparició de l'article, el 4 de desembre 1880, Llorente escrivia a mossèn Cinto per comunicar-li que, aprofitant l'anada de Ramon Ferrer i Matutano a Barcelona, li enviava «por tan buen conducto un folletín sobre su *Llegenda de Montserrat*, que he publicado en *Las Provincias*».³¹ I, així mateix, li pregava que «escuche benévolo la petición que, no solo en nombre mío, sino de todos los admiradores de la *Atlàntida*, ha de hacerle mi amigo Ferrer».³² La trobada entre Ramon Ferrer i el poeta vigatà a Barcelona, però, no fou possible. I per això el 13 de gener de 1881 Llorente escrivia novament a Verdaguer comunicant-li, ja sense embuts, que «el encargo que le había hecho [a Ferrer] para V. era rogarle que admitiese el cargo de mantenedor de los *Jochs florals del Rat-Penat*, que esta sociedad desea conferirle».³³ I per tal de fer-li la proposició més atractiva li assegurava que la visita a la ciutat del Túria «le proporcionaría buena ocasión para que le conociesen los muchos admiradores que V. tiene en Valencia».³⁴

Barcelona: Estampa de la Renaixensa, 1880, p. 27-29. I, posteriorment, a *La Veu de Catalunya*, 13 de novembre de 1909.

28. E., «Revista de Barcelona», *Las Provincias*, 5 de maig de 1880.

29. Sobre l'estada de Balaguer a València en juliol de 1880, vegeu els diferents articles, cròniques i discursos que entre el 28 de juliol i el 4 d'agost de 1880 es publicaren al diari *Las Provincias*.

30. «Poesia catalana. *Llegenda de Montserrat*, per Mossèn Jacinto Verdaguer, Pbre., Mestre en Gay Saber», *Las Provincias*, 2 de desembre de 1880.

31. Carta 240, *Epistolari de Jacint Verdaguer*, vol. III, Barcelona, 1971, p. 81.

32. *Ibidem*.

33. Carta 245, *Epistolari de Jacint Verdaguer*, vol. III, Barcelona, 1971, p. 88.

34. *Ibidem*.

Mossèn Cinto no s'ho pensà dues vegades,³⁵ i l'endemà, dia 14 de gener, li contestava que «ab molt gust accepto lo càrrec de mantenedor dels Jochs Florals del Rat Penat que V. m'ofereix en sa benvolguda lletra. Massa honor és aqueix per mi, mes no puch perdre l'ocasió de conèixer a sos companys en Gaya Siència».³⁶ Amb tot, Verdaguer hi manifestava no tindre «lo foch de la paraula, ab que lo més ardorós dels poetas catalans los enardia l'any passat»,³⁷ en al·lusió al discurs que Víctor Balaguer havia pronunciat l'any anterior en els Jocs Florals valencians.³⁸

Segons que indica Teodor Llorente Falcó, Verdaguer arribà a València el 22 de juliol, set dies abans de la celebració dels Jocs Florals, i s'instal·là a casa de Llorente. A banda d'obsequiar el seu distingit hoste i acompanyar-lo en el seu recorregut per les terres valencianes, el poeta valencià escriví i publicà, la vespra dels Jocs Florals, una extensa semblança biogràfica titulada «Mosén Jacinto Verdaguer».³⁹ Resulta evident que amb ella no pretenia sinó informar els lectors valencians sobre qui era aquell il·lustre escriptor català que havia vingut a visitar-los i a participar en la festa poètica de Lo Rat Penat.⁴⁰ Però no content amb això, i per tal de donar més protagonisme encara al «pagès vigatà», l'endemà Llorente reproduí a *Las Provincias* el text íntegre, i en català, del discurs que tres mesos abans, el dia 1 de maig i en la seua qualitat de president del Consistori, Verdaguer havia llegit en els Jocs Florals de Barcelona de 1881.⁴¹ Amb la publicació d'aquest dens i llarg discurs, dedicat a glosar «los orígenes del catalanismo y de la época gloriosa para las letras lemosinas que comenzó con el reinado de D. Jaime el Conquistador»,⁴² Llorente insistia en el seu intent d'acostar el públic valencià a la ideologia i a la personalitat humana i literària de Jacint Verdaguer.

Sobre la festa poètica que la nit del 29 de juliol tingué lloc al Teatre Principal de València, i en referència a l'escriptor català, *Las Provincias* comentà que «llamaba la atención y atraía todas las miradas el autor de la *Atlántida*, que tantos admirado-

35. Vertaderament, sobta la velocitat amb què Verdaguer donà resposta a la carta que només un dia abans li havia escrit Llorente. Respecte a això, Josep Maria de Casacuberta i Joan Torrent i Fàbregas, editors de l'*Epistolari de Jacint Verdaguer*, observaren que «possiblement hi ha un petit error de data en alguna de les dues cartes; tinguem en compte que la de Llorente devia ésser retramesa a la Moguda, ja que anava adreçada al carrer de la Canuda; de tota manera, sembla que Verdaguer respongué tot d'una, promptitud que contrasta amb els dubtes que solia tenir en casos semblants». Carta 246, *Epistolari de Jacint Verdaguer*, vol. III, Barcelona, 1971, p. 89.

36. Carta 71, *Epistolari Llorente. Cartes de llevantins (1861-1900)*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 68.

37. *Ibidem*.

38. Amb el títol «Del renacimiento lemosín. Discurso del Excmo. Sr. D. Víctor Balaguer», fou publicat a *Las Provincias* el 29 de juliol de 1880.

39. VALENTINO, «Mosén Jacinto Verdaguer», *Las Provincias*, 28 de juliol de 1881.

40. «La visita de mossèn Cinto a València despertà gran entusiasme entre els literats i molta curiositat entre el públic. El periòdic *Las Provincias* publicà, escrita per son director i amic Teodor Llorente, una llarga biografia literària del poeta català». Teodor LLORENTE FALCÓ, «Records del temps vell. Mossèn Cinto, mantenedor dels Jocs Florals de València», *D'Ací i D'Allà*, setembre de 1918.

41. «El rey Don Jaime. Discurs de Mosén Jacinto Verdaguer, llegit en la festa dels Jochs Florals de Barcelona en la nit del 1er. de Maig de 1881», *Las Provincias*, 29 de juliol de 1881.

42. E., «Revista de Barcelona», *Las Provincias*, 8 de maig de 1881.

res cuenta en Valencia, y tantos amigos contará desde ahora». ⁴³ Aquella nit actuà com a president del Consistori de mantenidors Teodor Llorente. Durant el discurs d'obertura de la vetllada, Jacint Labaila, aleshores president de Lo Rat Penat, «dedicó afectuosa salutació al inspirado poeta, legítimo representante de la poesía épica catalana, Mosén Jacinto Verdaguer, huésped hoy de nuestra ciudad». ⁴⁴ Era la tercera edició dels Jocs Florals que Lo Rat Penat celebrava, i no hi ha cap dubte que la presència de mossèn Cinto aquell any, a l'igual que la de Víctor Balaguer l'anterior, suposaven un important estímul i reforç per a la dèbil Renaixença que els escassos poetes valencians —amb més entusiasme que no públic ni mitjans— impulsaven. De fet, acabat el certamen de 1881, la *Revista de Valencia* en féu la següent valoració: «Esta fraternidad de los poetas valencianos y catalanes es una de las más gratas consecuencias de fiestas como las del Rat Penat. [...] Este año las ha favorecido ese otro poeta, tan modesto como eminente, que se llama Mossén Jacinto Verdaguer. En Valencia le admiraban muchos, todos los que conocían sus obras: con su visita todos sus admiradores se han convertido en sus amigos, pues es imposible conocerle y no amarle.» ⁴⁵

Les manifestacions d'estima i d'homenatge envers mossèn Cinto no finalitzaren amb la celebració dels Jocs Florals, sinó que l'endemà «els socis de Lo Rat Penat i de l'Ateneu Científic obsequiaren amb un dinar, en la fonda de París, el poeta Verdaguer, i es brindà per la confraternitat dels poetes del renaixement i es llegiren poesies». ⁴⁶ Segons la *Revista de Valencia*, «a los brindis, a los discursos, a las improvisaciones de los ingenios valencianos, [Verdaguer] contestó con estos cuatro versos, que respondían muy bien a aquellas fraternales manifestaciones:

Fills d'Ausiàs March, jo brindo a sa memòria;
Pel rey Don Jaume y Sant Vicent Ferrer;
Vostra glòria, germans, es nostra glòria,
¡Patrimoni inmortal del món sanser!». ⁴⁷

Amb aquells improvisats versos Verdaguer demostrà la seua audàcia i estima per València. Perquè sabé invocar les tres figures més íntegres i simbòliques, més significades i recurrents, dels renaixencistes valencians: Jaume I, representant de la *Patria*; sant Vicent Ferrer, representant de la *Fides*; i Ausiàs March, representant de l'*Amor*.

43. «Juegos Florales del Rat Penat», *Las Provincias*, 30 de juliol de 1881.

També es feren ressò del seu pas pel Consistori de mantenidors dels Jocs Florals de Lo Rat Penat el diari *El Mercantil Valenciano*: «Entre los individuos del consistorio llamaba la atención y atraía todas las miradas el autor de la Atlántida», «Jochs florals de 1881», *El Mercantil Valenciano*, 30 de juliol de 1881; i la *Revista de Valencia*: «Entre los Mantenedores, presididos por D. Teodoro Llorente, se veía al famoso autor de *La Atlántida*, al eminente poeta y piadoso sacerdote, Mossén Jacinto Verdaguer, que había venido de Cataluña para formar parte del Consistorio», «Crónica mensual», *Revista de Valencia*, vol. I, 1 d'agost de 1881, p. 483.

44. «Juegos Florales del Rat Penat», *Las Provincias*, 30 de juliol de 1881.

45. «Crónica mensual», *Revista de Valencia*, vol. I, 1 d'agost de 1881, p. 485.

46. Teodor LLORENTE FALCÓ, «Records del temps vell. Mossèn Cinto, mantenedor dels Jocs Florals de València», *D'Ací i D'Allà*, setembre de 1918.

47. «Crónica mensual», *Revista de Valencia*, vol. I, 1 d'agost de 1881, p. 485.

Aquell mateix dia 30, per la vesprada, Verdaguer tornà a Barcelona. I tan prompte com hi arribà, el dia 31 de juliol, escrivia al seu amic Llorente per manifestar-li que «com si'l cor se m'hagués quedat a València, encara'm sembla sentir lo dols y bellament accentuat llenguatge de Vostés». ⁴⁸ Les seues paraules eren d'afectuós record i de sincer agraïment. A més, Verdaguer també dedicava unes línies a expressar «mos afectes a tots los de sa familia, desde son pare de qui desitjo'l prompte restabliment, fins a la aixerida Josefina»; ⁴⁹ i una especial salutació per al «simpàtic Pasqualet», el fill major de Llorente, malalt d'epilèpsia. A banda de conèixer i confraternitzar amb els renaixencistes valencians, no hi ha dubte que aquella estada a València havia servit perquè Verdaguer i Llorente intimaren. ⁵⁰

3. La pràctica d'una amistat madura (1881-1902)

En octubre de 1881, a propòsit de les festes de coronació de la Mare de Déu de Montserrat, els escriptors catalans organitzaren un romiatge per a homenatjar la patrona de Catalunya. ⁵¹ Sembla ser que, davant la impossibilitat d'assistir-hi, «Llorente li demanà [a Verdaguer] que ell representés els poetes valencians en l'acte d'ofertiment de l'àlbum montserratí, objecte principal del romiatge que els poetes de parla catalana feren a Montserrat els dies 15 i 16 d'octubre». ⁵² I per això el 19 d'octubre de 1881 Verdaguer escrivia a Llorente comunicant-li que, tal i com l'escriptor valencià li havia demanat, «en lo fraternal "àgape" que férem després tots plegats, férem present la adessió de V. y dels escriptors valencians». ⁵³

En maig de 1882, en una anhelada visita del Centre excursionista de Lo Rat Penat ⁵⁴ als monestirs de Poblet i Santes Creus i a les ciutats de Valls i Tarragona, Llorente tornà a coincidir amb Verdaguer i amb tota una sèrie d'il·lustres catalanistes. La comitiva, que havia eixit de València en direcció nord, estava encapçalada per Llorente i integrada per quinze ratpenatistes «que al passar el caudaloso Ebro saludaban ya

48. Carta 81, *Epistolari Llorente. Cartes de llevantins (1861-1900)*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 75.

49. *Ibidem*.

50. De fet, en totes les cartes que a partir d'aquest moment Verdaguer remeté a Llorente mai no oblidà incloure alguna salutació o fer alguna referència, per menuda que fora, als familiars del valencià.

51. Segons Teodor Llorente Falcó, «les festes del milenari de la troballa de la Mare de Déu de Montserrat (880-1880) inspiraren a Mn. Collell i Mn. Verdaguer la idea d'un *Homenatge dels poetes catalans a Nostra Senyora de Montserrat*. Uns 200 entre poetes, poetesses i prosistes de Catalunya, València, Mallorca i Rosselló posaren composicions autògrafes en un àlbum, que se conserva en l'Arxiu del Monestir. Era la *Corona Poètica* que ells teixien a la nova patrona de Catalunya, solemnement coronada el 11 de setembre de 1881. Esta *bella ofrena* fon presentada el dia 16 d'octubre en l'ofertori de la Missa pontifical». Carta 84, *Epistolari Llorente. Cartes de llevantins (1861-1900)*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 77.

52. Carta 276, *Epistolari de Jacint Verdaguer*, vol. III, Barcelona, 1971, p. 154.

53. Carta 84, *Epistolari Llorente. Cartes de llevantins (1861-1900)*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 77.

54. Vegeu: Rafael ROCA RICART, «El Centre excursionista de Lo Rat Penat», *Saó*, n. 240, maig de 2000, p. 31-34.

con la esperanza a los escritores catalanes que en Tarragona les aguardaban, para sellar una vez más la fraternidad literaria e histórica de los dos pueblos que aquel río separa».⁵⁵ Cal destacar que, entre els personatges que els esperaven, hi havia catalanistes tan significats com ara Verdaguer, Collell, Marià Aguiló, Àngel Guimerà i, fins i tot, l'arquitecte Antoni Gaudí. Durant tres o quatre jornades, valencians i catalans formaren una única i completa expedició que inclogué moments «artístics» i «patriòtics», devots i literaris, en què es lamentà l'estat de devastació en què es trobaven aquells llocs sagrats. Per a Llorente, tot això no significava sinó el «comienzo de una era de más estrechas relaciones entre los escritores de aqueude y allende el Ebro».⁵⁶

3.1 L'oda «A Barcelona» i la visita de Llorente (1883)

Un any després la premsa valenciana donava noves referències de l'obra de Verdaguer, aquesta vegada a propòsit del «ressonant» triomf que l'oda «A Barcelona» havia adquirit en els Jocs Florals de 1883. A mitjan mes de maig Llorente li escrivia per a donar-li l'enhorabona, manifestar-li l'alegria que als renaixencistes valencians els havia produït el seu èxit, i comunicar-li que «volem conèixer la seua oda: [...] quant se puga, y vosté nos ho diga, tindrè el major goig en estampar-la en *Las Provincias*».⁵⁷ Un mes després, el 10 de juny, Llorente li ratificava «la meua enhorabona per sa magnífica oda».⁵⁸ En aquell moment, però, Llorente ja sabia que Verdaguer tenia escrits llargs fragments del nou poema *Canigó*, i per això també li comentava: «ya estich tot febrós per llegir algo del *Canigó*. [...] avans de que se acabe el mes aniré a Barcelona, encara que no més siguen tres o quatre dies, y llavors me apoderaré de vosté per a què me llixca tot lo que tinga del seu nou poema».⁵⁹ A més de tot això, en la postdata, Llorente li recordava que «no he publicat encara la Oda en *Las Provincias* porque vosté me diu que ahí se publicará a principios de la semana vinient, y no vull ni dech anticipar-me».⁶⁰

Finalment, sols haurien de passar deu dies, ja que el 20 de juny de 1883 *Las Provincias* reproduïa l'oda «A Barcelona» acompanyada de la següent nota: «Estamos seguros de que todos los amantes de la poesía en Valencia leerán con gusto esta magnífica oda, de la cual el ayuntamiento de Barcelona ha hecho una tirada de cien mil ejemplares.»⁶¹ Encara que el gest del diari valencià no és —ni molt menys—

55. VALENTINO, «Lo Rat Penat en Poblet», *Las Provincias*, 21 de maig de 1882. Reproduït a l'*Almanaque «Las Provincias» para 1883*, València, 1882, p. 266-271.

56. VALENTINO, «Lo Rat Penat en Santas Creus», *Las Provincias*, 24 de maig de 1882. Reproduït a l'*Almanaque «Las Provincias» para 1883*, València, 1882, p. 273-278.

57. Carta 344, *Epistolari de Jacint Verdaguer*, vol. IV, Barcelona, 1974, p. 45-46. Per la seua significació, cal fer notar que aquesta és la primera carta que Llorente escrigué en català a Verdaguer, i que a partir d'aquell moment se li adreça en la llengua en què sempre ho havia fet el poeta de Folgueroles.

58. Carta 349, *Epistolari de Jacint Verdaguer*, vol. IV, Barcelona, 1974, p. 50.

59. *Ibidem*, p. 51.

60. Carta 349, *Epistolari de Jacint Verdaguer*, vol. IV, Barcelona, 1974, p. 51.

61. «Oda a Barcelona», de mossén Jacinto Verdaguer. Premiada en la XXV festa dels Jocs Florals», *Las Provincias*, 20 de juny de 1883.

comparable al del consistori municipal de la ciutat comtal, no hi ha dubte que mossèn Cinto degué sentir-se molt agraït davant la tasca de difusió que de la seua obra feien a València Teodor Llorente i *Las Provincias*.

D'altra banda, la visita de Llorente a Barcelona es produí a finals de juny i principis de juliol d'aquell any. En carta datada a Barcelona el 3 de juliol i publicada el dia 6, Llorente destacava haver trobat Verdaguer «como siempre, en su modesta casita de la calle de la Canuda, allá en el centro de la antigua Barcelona [...] En su cuartito de estudiante, atestado de libros, en el que solo ve *un pam de cel*, como él dice, forcé su modestia a que me leyese largos trozos de su *Canigó*».⁶²

3.2 La publicació de *Canigó* i l'homenatge de *Lo Rat Penat* (1886)

El 16 de desembre de 1885, i amb el títol «La literatura catalana», *Las Provincias* publicava una ben interessant nota en què s'anunciava que «el poema en que trabajaba hace algunos años el ilustre autor de *La Atlántida*, el modesto cuanto inspirado poeta mosén Jacinto Verdaguer, está ya en prensa».⁶³ Es tractava, com bé podem imaginar, de l'obra *Canigó*, i Llorente hi demostrava comptar amb informació de primera mà. Sis dies després, el 22 de desembre, escrivia a Verdaguer per felicitar-li el Nadal, comunicar-li «la enhorabona més cumplida per la próxima aparición d'eixe esperat poema», i demanar-li que li enviara «un dels primers eixemplars que estiguen aviats».⁶⁴

Canigó aparegué a finals de 1885, però amb data de 1886. I l'últim dia de l'any, el 31 de desembre, Llorente ja publicà el que seria el primer dels sis articles d'una llarga i profunda ressenya sobre aquella «llegenda pirenaica del temps de la Reconquista».⁶⁵ La qual cosa posa de manifest l'interès que Llorente manifestà a llegir i comentar una obra que des del principi degué encisar-lo, perquè li concedí l'atenció i l'espai que segurament mai no va concedir a cap altre llibre, ni valencià, ni català, ni castellà. Així, Valentino, el seu pseudònim per excel·lència, afirmava que «*Canigó* es

62. VALENTINO, «Desde Barcelona», *Las Provincias*, 6 de juliol de 1883.

Josep Maria de Casacuberta i Joan Torrent i Fàbregas expliquen que Llorente anà a Barcelona a les darreries de juny de 1883 per visitar l'escultor Vallmitjana i veure el model de figura eqüestre de Jaume I que, «per iniciativa de Lo Rat Penat, hom havia d'aixecar a València a la memòria del Conqueridor». També afirmen que la crònica en què Llorente conta les impressions d'aquest viatge fou «publicada a *Las Provincias* de 15 de juliol». Aquesta informació, però, no és exacta, ja que el ben cert és que la crònica (signada per Valentino, pseudònim literari de Llorente) fou publicada a *Las Provincias* el dia 6 de juliol. Vegeu Carta 341, *Epistolari de Jacint Verdaguer*, vol. IV, Barcelona, 1974, p. 42.

63. «La literatura catalana», *Las Provincias*, 16 de desembre de 1885.

64. Carta 497, *Epistolari de Jacint Verdaguer*, vol. V, Barcelona, 1977, p. 70-71.

65. VALENTINO, «Literatura catalana. *Canigó*. Llegenda pirenaica del temps de la Reconquista, per mossèn Jacinto Verdaguer», *Las Provincias*, 31 de desembre de 1885 i 1, 5, 9, 15 i 17 de gener de 1886.

Segons J. M. Casacuberta i J. Torrent i Fàbregas, «a la Biblioteca de Catalunya es conserva una sèrie dels sis articles que havia pertangut al poeta [Verdaguer]». Carta 529, *Epistolari de Jacint Verdaguer*, vol. V, Barcelona, 1977, p. 119.

un poema tan bello, por lo menos, como *La Atlántida*, y más interesante»,⁶⁶ i felicitava l'autor, Verdaguer, «no solo en nombre propio y de *Las Provincias*, sino tomando la representación de todos los amantes y cultivadores de las letras en Valencia. Todos admiran a mosén Jacinto, y a más de admirarle, le quieren».⁶⁷

El 6 de gener de 1886, quan només s'havien publicat la meitat de les ressenyes, Verdaguer ja escrivia a Llorente per agrair-li els articles «que van de mà en mà entre mos amichs».⁶⁸ I, novament, el dia 28 de gener, quan ja estava tota la sèrie publicada, per comunicar-li que «he vist l'influència de sos sis articles sobre *Canigó* en los demás que s'han publicat y això'm fa pendre la ploma per donar-li'n de nou lo grans mercés».⁶⁹ A aquesta epístola responia Llorente el 30 de gener dient que «no perquè la haja alavatat jo, sino per lo que ella val, és tan esplèndida la obra darrera de vosté».⁷⁰

Entre els diversos admiradors valencians de mossèn Cinto que li adreçaren cartes amb motiu de l'aparició de *Canigó*, hi figurava Constantí Llombart.⁷¹ Ho féu no sols per felicitar-lo, sinó també per expressar-li la seua voluntat de traduir al castellà l'obra recentment publicada, i comunicar-li que havia proposat a la resta de socis de Lo Rat Penat l'oportunitat de retre-li un homenatge.⁷²

Tot això s'esdevenia el 27 de gener, i el dia 30 el diari de Llorente ja publicava la notícia que «Lo Rat Penat prepara para uno de los días de la próxima semana una solemne sesión, dedicada al eminente poeta catalán mosén Jacinto Verdaguer, con motivo de la reciente publicación de su magnífico poema *Canigó*».⁷³ Finalment, la vetllada d'homenatge a Verdaguer tingué lloc el dia 12 de febrer. L'endemà *Las Provincias* anuncià que «Valencia, representada por la entusiasta corporación de *amadores de les glòries pàtries*, rindió anoche justísimo tributo al eminente poeta catalán, autor de *La Atlántida* y del *Canigó*, estrechando de esta manera los lazos fraternales que unen a los partidarios de la *renaixensa*, en la orilla del Turia y la del Llobregat».⁷⁴ L'acte de germanor comptà amb la participació, o si més no el beneplàcit, de la totalitat dels membres de Lo Rat Penat i fou presidit «por el gobernador de la provincia, D. Pedro A[ntonio] Torres, que une a este título el de aplaudido poeta y valiente paladín de este renacimiento literario».⁷⁵ El president de l'entitat, Fèlix Pizcueta, féu l'elo-

66. Valentino, «Literatura catalana. *Canigó. Llegendes pirenaica del temps de la Reconquista*, per mossèn Jacinto Verdaguer», *Las Provincias*, 17 de gener de 1886.

67. *Ibidem*.

68. Carta 178, *Epistolari Llorente. Cartes de llevantins (1861-1900)*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 163.

69. Carta 182, *Epistolari Llorente. Cartes de llevantins (1861-1900)*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 168.

70. Carta 530, *Epistolari de Jacint Verdaguer*, vol. V, Barcelona, 1977, p. 120.

71. Carta 526, *Epistolari de Jacint Verdaguer*, vol. V, Barcelona, 1977, p. 112-115.

A més de les de Llorente i Llombart, entre el 13 i el 28 de gener de 1886 el vol. V de l'*Epistolari de Jacint Verdaguer* també recull cartes de felicitació de Jacint Labaila (carta 518), Josep Arroyo i Almela (carta 527) i Josep Escrig d'Oloriz (carta 528).

72. De totes dues coses en va parlar, *in extenso*, Josep Maria de Casacuberta: *op. cit.* en la n. 4, p. 139-150.

73. Carta 530, *Epistolari de Jacint Verdaguer*, vol. V, Barcelona, 1977, p. 120.

74. «Lo Rat Penat. Vetllada en honor de mossèn Jacinto Verdaguer», *Las Provincias*, 13 de febrer de 1886.

75. *Ibidem*.

gi de Verdaguer, i a continuació foren llegits fragments del *Canigó* i deu poemes «en honor del vate catalán».⁷⁶ Entre aquestes composicions, escrites per a l'ocasió, en figurava una de Llorente titulada «A mossén Jacinto Verdaguer».⁷⁷ Aquella era, cal destacar-ho, la primera de les tres poesies que Llorente dedicà a Verdaguer, i en ella s'establí un diàleg en què hom atribuïa al poeta català diverses facultats, com ara la de traure del fons del mar «lo món dels Atlantes», o la de plantar «la Creu redemptora / en lo cim del Canigó»; i finalment li preguntava: «¿quin geni t'inspira? / ¿Quina és l'ardenta guspira / que encengué ton esperit?». La resposta de mossèn Cinto no podia ser més simbòlica: «La Pàtria és la meua musa; / l'Amor lo foc que l'abrusa, / i son llumenar la Fe». La sessió d'homenatge finalitzà amb un parlament en què el governador de València «expresó la gran satisfacció que le habían causado los elogios tributados al insigne Verdaguer y a Cataluña, y la estrecha hermandad entre esta y Valencia».⁷⁸

Setze dies després d'aquella vetllada, el 28 de febrer de 1886, Lo Rat Penat adreçava una carta a Verdaguer (signada per la totalitat dels socis que en aquell moment tenia l'entitat: cinquanta-set) en la qual es donava compte dels actes que havien tingut lloc en la «sesió apologètica dedicada á V.».⁷⁹ La missiva destacava que «may, dende que la Societat existeix, lo tribut ha segut més digne ni més mereixent».⁸⁰

3.2.1 La traducció de Constantí Llombart

Pel que respecta a la traducció que Llombart volia fer de *Canigó*, sembla ser que «la lectura de l'exemplar rebut avivà en el polígraf valentí l'entusiasme per l'obra verdagueriana i li desvetllà un vehement desig d'encarregar-se de la versió castellana del *Canigó*».⁸¹ Verdaguer degué veure l'empresa amb bons ulls, ja que en el mes de febrer a *Las Provincias* aparegué una nota que «deia que Llombart havia estat autoritzat a traduir *Canigó* pel seu autor».⁸² I en març el diari publicà la traducció del III capítol.⁸³

76. *Ibidem*.

77. *Ibidem*. Aquesta poesia també fou publicada a l'*Almanaque «Las Provincias» para 1887*, València, 1886, p. 51.

En la mateixa sessió també foren llegides i posteriorment publicades (per Llorente) les composicions de Constantí Llombart, «A Mosén Jacinto Verdaguer. Poesia llegida en la sessió que Lo Rat Penat de València dedicà al eminent fill de Catalunya», *Almanaque «Las Provincias» para 1888*, València, 1887, p. 135-137; i Jacint Labaila, «A mossén Jacinto Verdaguer, al donar a la estampa el poema *Canigó*», *Almanaque «Las Provincias» per a 1891*, València, 1890, p. 93.

78. «Lo Rat Penat. Velada en honor de mossén Jacinto Verdaguer», *Las Provincias*, 13 de febrer de 1886.

79. Amb el títol «Missatge del Rat Penat de València a Mossén Jacinto Verdaguer», fou publicada el 24 de juliol de 1886 a *La Veu del Montserrat*. Vegeu-la també a: carta 538, *Epistolari de Jacint Verdaguer*, vol. V, Barcelona, 1977, p. 131; i més recentment a *El Temps*, núm. 923, València, del 19 al 25 de febrer de 2002, p. 28.

80. Carta 538, *Epistolari de Jacint Verdaguer*, vol. V, Barcelona, 1977, p. 131.

81. Josep Maria de CASACUBERTA, *op. cit.* en la n. 4, p. 141.

82. Carta 526, *Epistolari de Jacint Verdaguer*, vol. V, Barcelona, 1977, p. 115.

83. *Ibidem*.

Amb tot, sembla ser que Llorente també tenia intencions, o desitjos, de traduir *Canigó*. Passà, però, que durant aquells primers mesos de 1886 Verdaguer preparava el viatge a Terra Santa que finalment realitzà durant abril i maig, i se'n distragué de comentar-ho amb Llorente. Per això, un any després, el 7 de febrer de 1887, Verdaguer se li adreçava en els següents termes: «V. sabrà que en Llombart està acabant la traducció en vers de mon *Canigó*. Fou lo primer que m'ho demanà; jo'n volia parlar ab V., mes mon viatge a Terra Santa me'n distragué y li doní autorisació. Sa traducció no és pas com les de V.; mes, alabat sia Déu, tampoch mes obres ne són meixedores.»⁸⁴ Per cert que, com a record d'aquell seu viatge a Terra Santa, Verdaguer portà per a Llorente una petita creu de fusta que el poeta valencià agraí profundament mitjançant un poema: «La creueta de mossén Jacinto», que comença de la següent manera: «D'un branquilló d'aquelles oliveres / que encara florit veu Getsemaní, / ab mans benignes i amoroses feres / una creu petita per a mi.»⁸⁵ Era la segona composició lírica que Llorente dedicava a Verdaguer.

D'altra banda, pareix ser que Llombart havia suggerit que, com a pròleg de la traducció castellana de *Canigó*, hi figuraren els sis articles que Llorente havia publicat l'any anterior a *Las Provincias*; i que Llorente, per diferències amb Llombart, o potser dolgut per no haver-ne estat ell el traductor, en un primer moment refusà acceptar-ho. Verdaguer assegurava ignorar els motius que allunyaven Llorente del traductor, i per això demanà al director de *Las Provincias* «que obre ab tota llibertat, puig més que'l *Canigó* y totes mes obres f[e]ltes o per fer, estimo la seva amistat».⁸⁶ Finalment, i encara que diversos entrebancs impossibilitaren la publicació del treball de Llombart, sembla ser que Llorente sí que accedí a incloure-hi els seus articles com a pròleg de la traducció llombartiana.⁸⁷

3.3 Notícies de Verdaguer a Las Provincias (1888-1889)

La següent referència que de Verdaguer ens ofereix la premsa valenciana ens remet al 4 de maig de 1888, al moment en què Valentino ressenyà l'última novetat de mossèn Cinto: *Lo somni de Sant Joan*, publicat l'any anterior. Llibre que, deia, han d'admirar i aplaudir «hasta aquellos que no estén empapados en los sentimientos piadosos y en las elucubraciones ascéticas, que forman parte principalísima del numen de tan gran poeta».⁸⁸ Així mateix, el 24 d'octubre de 1888 *Las Provincias* re-

84. Carta 205, *Epistolari Llorente. Cartes de llevantins (1861-1900)*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 188.

85. A propòsit d'aquesta creueta, un besné de Llorente, el Sr. Juan Teodoro Corbín Llorente, m'ha comentat que la seua família sempre ha professat una especial estima per aquesta «penyora de fe, de pau i amor» portada de Terra Santa; i que, tal i com deixà escrit el seu besavi, encara la conserven, perquè l'han anat passant de pares a fills «de mà en mà, com joia benèida».

86. Carta 205, *Epistolari Llorente. Cartes de llevantins (1861-1900)*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 189.

87. Josep Maria de CASACUBERTA, *op. cit.* en la n. 4, p. 146.

88. VALENTINO, «Literatura catalana. *Lo somni de Sant Joan, llegenda del Sagrat Cor de Jesús*, per Mosén Jacinto Verdaguer», *Las Provincias*, 4 de maig de 1888.

produí l'himne que, «para cantar a la Virgen de la Merced en las fiestas solemnísimas de la Coronación»,⁸⁹ havia compost mossèn Cinto. I tres dies després Valentino signava una extensa ressenya sobre el llibre *Pàtria*, que començava amb una ben eloqüent queixa en què Llorente se situava enfront del «centralisme madrileny» i al costat de Catalunya i de Verdaguer: «La aparición de un libro de Mossén Jacinto Verdaguer es siempre un acontecimiento para los amantes de la poesía, sobre todo para los que no necesitamos ver en una producción literaria la estampilla del centralismo madrileño a fin de apreciar su mérito. Pese a los enemigos intransigentes de las literaturas regionales —que ya van siendo pocos— la catalana vuela tan alto, que en algunos géneros se remonta hoy más que la castellana, y en este, nobilísimo y perpétuo, del metro y de la rima, no teme hoy que se oponga nombre alguno al del autor insigne de *La Atlántida* y el *Canigó*.»⁹⁰

Pocs dies després de l'aparició de l'article, el 6 de novembre Verdaguer s'adreçava novament a Llorente per donar-li'n les gràcies: «És una sort per mi que li agrada de tant aqueix calaix de sastre que he gosat batejar, la *Pàtria* m'ho perdonei, ab son nom sagrat; mes l'amor que li tinc ne té la culpa. Son article val per deu y ja eran més de deu los que li devia ¿com li pagaré?»⁹¹ A l'exemplar que li envià Verdaguer inclogué la següent dedicatòria: «A mon estimat y anyorat amic D. Teodoro Llorente. Jacinto Verdaguer Pbre. Vigília de l'Ascensió, 1887.»

A propòsit de *Pàtria*, el 21 de gener de 1889 Llorente escrivia a Verdaguer per comunicar-li que un dels poemes del seu nou llibre, el titulat «L'Arpa», havia estat publicat al número del 15 de gener de la revista madrilenya *La Ilustración Española y Americana*, en versió castellana «malament traduïda per mi». ⁹² I set dies després, el 28 de gener, Verdaguer li responia donant-li «grans mercès per sa bellíssima traducció de l'Arpa». ⁹³

El dia 28 també, però de febrer, la traducció castellana de «L'Arpa» fou publicada al diari *Las Provincias*. ⁹⁴ I amb posterioritat encara la publicaria, confrontada amb la versió catalana, a l'*Almanque «Las Provincias» para 1890*. ⁹⁵ Vint anys després, la versió castellana dels poemes verdaguerians «L'Arpa» i «Les barres de sang»

A la biblioteca particular de la família Llorente es conserva un exemplar de la segona edició d'aquest llibre (1907) dedicat per l'editor, Josep Agustí, «al distinguido escritor D. Teodoro Llorente».

89. «Himno a la Virgen de la Merced», *Las Provincias*, 24 d'octubre de 1888.

90. VALENTINO, «Literatura catalana. *Pàtria*, poesies de Mossén Jacinto Verdaguer, ab un pròlech de Mosén Jaume Collell. Barcelona, 1888», *Las Provincias*, 27 d'octubre de 1888. Aquesta ressenya ha estat publicada a l'*Anuari Verdaguer 1997-2001*, dins l'article de Ramon PINYOL I TORRENTS «La recepció crítica coetània de *Pàtria* (1888)», p. 179-205 (concretament, p. 189-194).

91. Carta 237, *Epistolari Llorente. Cartes de llevantins (1861-1900)*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 217.

92. Carta 737, *Epistolari de Jacint Verdaguer*, vol. VII, Barcelona, 1983, p. 21.

93. Carta 241, *Epistolari Llorente. Cartes de llevantins (1861-1900)*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 219.

94. «Literatura catalana. *La Arpa*. Poesía de mossén Jacinto Verdaguer», *Las Provincias*, 28 de febrer de 1889.

95. «La Arpa. Poesía de mossén Jacinto Verdaguer», *Almanque «Las Provincias» para 1890*, València, 1889, p. 170-174.

també foren incloses a la segona sèrie de les *Leyendas de Oro* que, amb la traducció castellana de composicions dels més excel·lents poetes catalans,⁹⁶ mallorquins⁹⁷ i europeus, Llorente confeccionà i publicà en 1908.⁹⁸

Seguint amb la seua particular empresa de donar a conèixer als lectors valencians l'obra de Verdaguer, en juny de 1889 Llorente es féu ressò de l'aparició d'un nou llibre del poeta català. Es tractava del *Dietari d'un pelegrí a Terra Santa*, conseqüència del viatge que durant els mesos d'abril i maig de 1886 mossèn Cinto havia fet a Galilea, Palestina, Jerusalem i d'altres llocs sants. Aquesta vegada, però, no era Valentí, l'*alter ego* literari de Llorente, l'encarregat de ressenyar-lo, sinó que hom optà per reproduir la ressenya que Francesc Miquel i Badia havia publicat al *Diario de Barcelona* i en què, amb el títol genèric de «La Tierra Santa», es parlava del llibre de Verdaguer i també d'un d'Àngel Barcia Pavón.⁹⁹

En aquest ordre de coses, cal també destacar que durant la celebració dels Jocs Florals de Lo Rat Penat de 1889 fou premiat un poema apologètic de Ramon Andreu Cabrelles titulat «A Verdaguer», composició que Llorente publicà dues vegades: al diari *Las Provincias*, primer,¹⁰⁰ i a l'*Almanaque «Las Provincias»*, després.¹⁰¹ I que la Nit de Nadal de 1889 una nota publicada a *Las Provincias* donava notícia de la lectura que s'havia fet a la seu de la Lliga Catalana «de una colección de idilios y cantos místicos del laureado poeta Mosén Jacinto Verdaguer, que lleva por título *Nazareth*, y constituirá un nuevo libro, que ha de ponerse a la venta estos próximos días».¹⁰²

3.4 Els Jocs Florals de Barcelona i les festes de Santa Maria de Ripoll (1893)

L'any 1893 és ben important en la relació entre Llorente i Verdaguer. Després de diversos anys sense visitar Barcelona, el director de *Las Provincias* tornà a participar, en qualitat de mantenidor, en els Jocs Florals que celebraven el cinquè centenari de la seua institució pel rei Joan I d'Aragó. I allí tornà a coincidir amb Ver-

96. Jacint Verdaguer, Àngel Guimerà, Apel·les Mestres, Manuel Milà i Fontanals, Jaume Collet i Joan Maragall.

97. Joan Alcover, Miquel Costa i Llobera i Ramon Picó i Campanar.

98. Teodor LLORENTE, *Leyendas de oro. Poesías de autores modernos vertidas en rima castellana. Segunda serie*, València, 1908.

99. F. MIQUEL y BADIA, «La Tierra Santa. Dietari d'un pelegrí a Terra Santa, por D. Jacinto Verdaguer. Viaje a Tierra Santa en la primavera de 1886, por D. Àngel Barcia Pavón», *Las Provincias*, 2 de juny de 1889. L'exemplar del *Dietari d'un pelegrí a Terra Santa* conservat a la biblioteca particular de la família Llorente també està signat per l'autor i dedicat «A mon estimat amic D. Teodor Llorente».

100. «Juegos Florales de Lo Rat Penat», *Las Provincias*, 24 de juliol de 1889.

101. Andreu CABRELLES, «A Verdaguer. Poesía premiada en los Jochs Florals del Rat Penat», *Almanaque «Las Provincias» para 1890*, València, 1889, p. 193-195.

102. «Poesías de mosén Jacinto Verdaguer», *Las Provincias*, 24 de desembre de 1889.

Els exemplars de *Jesús infant. Nazareth i Jesús infant. Bethlem* que foren propietat de Llorente estan signats per Verdaguer i dedicats «Als fills de mon estimat amic D. Teodoro Llorente, ab qui vixca sempre'l infant Jesús de Nazareth. Nadal 1889», el primer; i «A mon estimat amic D. Teodor Llorente», el segon.

daguer.¹⁰³ Era la setena vegada que tots dos escriptors es trobaven. Per tractar-se d'una edició especial, les festivitats literàries s'allargaren durant diversos dies, i Llorente hi gaudí d'un destacat protagonisme. El mateix dia de la cerimònia, en el banquet posterior, foren llegides diverses composicions, i entre elles una del poeta valencià dedicada a Joan I i titulada «Lo centenar dels Jochs Florals».¹⁰⁴ A més, al dia següent, i en la vetlada literària que celebrà la Lliga de Catalunya en el Saló de Cent, «leyéronse, con general aplauso, algunas de las poesías premiadas, y otras de los escritores presentes, entre ellas *la Barraca*, de Teodoro Llorente, como homenaje rendido al representante de Valencia».¹⁰⁵ Finalment, la festa acabà amb una «anada a Montserrat», en què els poetes compartiren una fraternal jornada. De retorn ja a Barcelona, tothom es despedí al crit de «¡Hasta Ripoll!», en referència a la festa de consagració que, una vegada finalitzada la restauració del monestir de Santa Maria de Ripoll, estava previst realitzar-hi el dia 2 de juliol. Respecte a això, Llorente deixà escrit que «*Deo volente*, no faltará en ella este humilde hijo de la ciudad del Turia».¹⁰⁶

I, efectivament, assistí a les festes de Ripoll que se celebraren dos mesos després.¹⁰⁷ Una vegada allí, manifestà la seua intenció d'anar fins a Vic a saludar Jaume Collell i Jacint Verdager, que per motius de salut no participaren en les festes de la consagració del monestir. Amb tot, l'encontre amb l'autor de *L'Atlàntida* es produí el dia 4 de juliol. Arribat a Vic, Llorente buscà la casa de l'«escritor il·lustre y catalanista fogoso» mossèn Collell,¹⁰⁸ qui li declarà haver abandonat «*la vida activa*».¹⁰⁹ Llorente li preguntà per Verdager, i aquell li respongué: «Tampoco está bueno. Barcelona le prueba mal; lo hemos hecho venir este verano a respirar el ambiente sano y la paz de estos lugares.»¹¹⁰ Collell li comunicà la possibilitat d'anar a visitar-lo al Santuari de la Gleba, on havia estat confinat pel bisbe de Vic, Josep Morgades, i fins allí que es desplaçaren. I Llorente el trobà «pálido, ojeroso, vestido con su modesta sotana, y cubierta la frente, creadora de tantas maravillas, con el negro birretillo de los curas de aldea».¹¹¹ Al moment de l'acomiadament, es mostrava tan emocionat que hi consignà: «por mucho que viva, no olvidaré esta escena.»¹¹²

103. VALENTINO, «Los Juegos Florales de Barcelona», *Las Provincias*, 11 de maig de 1893.

104. Hom pot trobar-la reproduïda a: VALENTINO, «Los Juegos Florales de Barcelona», *Las Provincias*, 14 de maig de 1893; i també a l'*Almanaque «Las Provincias» para 1894*, València, 1893, p. 299-300.

105. VALENTINO, «Los Juegos Florales de Barcelona».

106. *Ibidem*.

107. Sobre aquest viatge, i amb el títol «Santa María de Ripoll», Valentino signà cinc cròniques que foren publicades al diari *Las Provincias* els dies 5, 6, 7, 8 i 9 de juliol de 1893, respectivament.

108. VALENTINO, «Santa María de Ripoll», *Las Provincias*, 9 de juliol de 1893.

109. *Ibidem*.

110. *Ibidem*.

111. *Ibidem*.

112. *Ibidem*.

3. 5 L'última trobada dels amics i la «crisi» de Verdaguer

Exactament dos anys després, en juliol de 1895, es produïa al pis del carrer de Portaferri de Barcelona la que, molt probablement, fou la novena i última trobada personal entre Llorente i Verdaguer. Valentino, autor de la «carta» que en dona fe, comentava que feia poc que el poeta català havia tornat de l'«eremítico desierto» del santuari de la Gleva, i que es trobava enlllestint un nou llibre de poemes dedicat a sant Francesc, llibre, deia, que «será una delicia para las almas religiosas y poéticas».¹¹³

En aquell moment, tot i segurament ignorar-ne els motius, és molt probable que Llorente pensara que la situació per què travessava Verdaguer no era gens satisfactòria. De fet, dotze dies després d'aquella visita, l'11 d'agost de 1895, *Las Provincias* publicà una nota en la qual explicava que el poeta de Folgueroles «se halla en un estado, triste de todos modos, sea cualquiera la apreciación que merezca a los que saben algo de sus causas»; i que «suponiendo que tiene algo perturbadas las facultades intelectuales, se le han suspendido las licencias para celebrar el sacrificio de la misa».¹¹⁴ Així mateix, es feia ressò, a través d'un article del periòdic *La Unión Católica*, de la versió oficial dels fets, que afirmaven que Verdaguer «ha tenido la desgracia de sentir fatigado su cerebro, efecto, sin duda, de los excesos de trabajo intelectual e imaginativo».¹¹⁵

En referència a l'atenta i prudent manera com Llorente informà els seus lectors de la «crisi» o «malaltia» que a partir d'aquell moment afectà Verdaguer, cal destacar, a banda de les poesies al·lusives («A mos defensors»,¹¹⁶ especialment), les diferents i successives notes que a partir d'aquell moment publicà a *Las Provincias*. En novembre, per exemple, informava els lectors valencians de la publicació, a Barcelona, d'un «extensísimo y razonado dictamen [...] opinando que la inteligencia del poeta Jacinto Verdaguer funciona con normalidad».¹¹⁷ D'aquesta manera, en 1896 *Las Provincias* també es féu ressò de la crida que, amb «la idea de aliviar su precario estado», havia llançat la Joventut de Catalunya: «rogando a cuantos leyeren esta súplica, se sirvan acudir a la suscripción abierta en honor del insigne poeta Verdaguer, con el exclusivo objeto de llevar a su espíritu el descanso que necesita, preparándole una vejez tranquila.»¹¹⁸ Entre els noms que signaven l'escrit figuraven els dels joves Joan Maragall i Santiago Rusiñol.

En juliol de 1897 *Las Provincias* reproduí, del diari barceloní *El Suplemento*, la carta que amb data de 21 de juliol Verdaguer havia adreçat al Sr. Jaime Andreu explicant-li que li havien estat embargades les obres literàries.¹¹⁹ I afegia que «mu-

113. VALENTINO, «Desde Barcelona. Cartas a vuela pluma», *Las Provincias*, 30 de juliol de 1895.

114. «Mosén Jacinto Verdaguer», *Las Provincias*, 11 d'agost de 1895.

115. *Ibidem*.

116. *Las Provincias*, 7 de novembre de 1895. La poesia incorpora la següent nota: «Estos versos, escritos ahora por el insigne autor de *L'Atlàntida*, están dedicados a los médicos que han informado sobre su estado mental, declarando que no está loco».

117. «Mosén Jacinto Verdaguer», *Las Provincias*, 4 de novembre de 1895.

118. «Homenaje al gran poeta Jacinto Verdaguer», *Las Provincias*, 26 de juny de 1896.

119. Verdaguer també afirmava que «demà pasat farà dos anys que estich privat de celebrar la santa misa. Tot sia per Déu». «El poeta Jacinto Verdaguer», *Las Provincias*, 24 de juliol de 1897.

cho celebrariáms que tuviera término satisfactorio la extraña y deplorable situación en que se encuentra el insigne autor de *La Atlántida*».¹²⁰

3.6 Llorente, divulgador de l'obra verdagueriana

I encara que després d'aquella última visita de 1895 és quasi segur que Llorente i Verdaguer no tornaren a tindre cap altre contacte ni personal ni epistolar, cal destacar que, tant abans com després de la «crisi» de Verdaguer —que finalitzà en febrer de 1898—, Llorente mai no deixà de manifestar ni el seu suport al personatge, ni la seua especial admiració per l'obra. I així, en el decenni que va des de 1892 i fins a la mort del «pagès vigatà», li reproduí a *Las Provincias*, si més no, vora una vintena de poemes: «Somni d'Isabel»,¹²¹ «A Roma»,¹²² «Lluny de ma terra»,¹²³ «Perdó»,¹²⁴ «La calàndria»,¹²⁵ «A mos defensors»,¹²⁶ «A Jesús coronat d'espines»,¹²⁷ «La pedregada»,¹²⁸ «Cançó del rossinyol»,¹²⁹ «¿Què és la poesia?»,¹³⁰ «Ma Corona»,¹³¹ «Amor»,¹³² «En creu»,¹³³ «A un rossinyol de Vallvidrera»,¹³⁴ «Tristor»,¹³⁵ «La estàtua del rei D. Jaume»,¹³⁶ «L'hostal mellor»,¹³⁷ «A Jesús en la creu»¹³⁸ i «Música del cel».¹³⁹ Alhora, també hi publicà dos poemes dedicats «a Verdaguer» i escrits pels valencians Josep Bòdria i Joan Baptista Pastor Aicart, respectivament.¹⁴⁰ I es féu ressò de l'aparició dels llibres de Verdaguer: *Sant Francesc*, que qualificà com «un ramillete primoroso de flores místicas dedicadas al serafín de Asís»;¹⁴¹ *Flors del Cal-*

120. *Ibidem*.

121. *Las Provincias*, 12 d'octubre de 1892.

122. *Las Provincias*, 28 de març de 1894.

123. *Las Provincias*, 7 de maig de 1895.

124. *Las Provincias*, 17 de juliol de 1895.

125. *Las Provincias*, 11 d'octubre de 1895.

126. *Las Provincias*, 7 de novembre de 1895.

127. *Las Provincias*, 18 de desembre de 1895.

128. *Las Provincias*, 26 de desembre de 1895.

129. *Las Provincias*, 28 de desembre de 1895.

130. *Las Provincias*, 27 de maig de 1896.

131. Signada a «Santa Creu de Valcarca, nit de Sant Jaume, 1896». *Las Provincias*, 20 d'agost de 1896.

132. *Las Provincias*, 18 de març de 1897.

133. *Las Provincias*, 26 d'abril de 1897.

134. *Las Provincias*, 19 de maig de 1897.

135. *Las Provincias*, 5 de setembre de 1897.

136. *Las Provincias*, 7 d'octubre de 1897. L'endemà, dia 8, *Las Provincias* tornà a publicar-lo acompanyat de la següent nota: «Reproducimos este magnífico soneto, que debemos a la amabilidad de su ilustre autor, para corregir las erratas que había en él».

137. *Las Provincias*, 13 d'octubre de 1897.

138. *Las Provincias*, 31 de març de 1899, Divendres Sant.

139. *Las Provincias*, 16 d'agost de 1899.

140. Josep BÒDRIA, «A Mossén Jacinto Verdaguer, ab motiu de la publicació de son llibre *Flors del Calvari*», *Las Provincias*, 24 de desembre de 1895; i Joan B. PASTOR AICART, «A mon benivolgut amic Mosén Jacinto Verdaguer», *Las Provincias*, 31 de desembre de 1895.

141. «Un libro nuevo cada día. *Sant Francesc*, poema de mossén Jacinto Verdaguer. Barcelona», *Las Provincias*, 11 d'octubre de 1895. L'exemplar conservat a la biblioteca particular

vari, una col·lecció de poesies que «obedecen a un plan general, la santa resignación en el infortunio como preparación de la dicha eterna»;¹⁴² *Jesús Infant*, «un verdadero poema idílico que rebosa por todas partes inspiración, ternura, y fe cristiana»;¹⁴³ i *Aires del Montseny*, un llibre en què «brillan, como en sus mejores obras, la galanura de su privilegiada fantasía, el fervor de sus sentimientos religiosos y patrióticos, y la ternura de sus sentimientos, quizás mayor ahora, cuando posan sobre él los años y las desgracias, que en sus risueños tiempos juveniles».¹⁴⁴ I també de la revista de literatura, quinzenal i il·lustrada, *La Atlántida*, «que ofrece especial interés en Valencia lo mismo que en Barcelona, por ser órgano de la juventud que cultiva la lengua catalana, y haber puesto al frente de ella al eminente poeta que mejor simboliza las glorias de esta restaurada literatura, mossén Jacinto Verdaguer».¹⁴⁵ D'altres llibres que no he vist ressenyats a *Las Provincias* però que també foren dedicats per l'autor de *L'Atlántida* al poeta valencià, són: *Nerto* (1885),¹⁴⁶ poema provençal de Mistral traduït al català per Verdaguer, *Excursions i viatges* (1887),¹⁴⁷ *Roser de tot l'any* (1894)¹⁴⁸ i *Santa Eulàlia* (1899).¹⁴⁹

Prova de l'admiració i el ressò que, amb els anys, l'obra del poeta vigatà assolí en terres valencianes la representa el fet que, en febrer de 1899, *Las Provincias* donara notícia del «ferviente admirador» que Jacint Verdaguer tenia a la localitat alcantina d'Alcoi. Cosa que, afegia, no era d'estranyar, ja que «mossén Jacinto tiene admiradores en todas partes».¹⁵⁰ L'alcoià en qüestió s'anomenava José Abad i era «hombre muy culto y apasionado por las letras» que, segons el diari, «no se contenta con leer y admirar las poesías de Verdaguer: las traduce al castellano y las tra-

de la família Llorente està dedicat «Al Sr. D. Teodoro Llorente director de *Las Provincias* son amich Jacinto Verdaguer Pbre. Día de Sant Francesch, 1895».

142. «Un libro nuevo cada día. *Flors del Calvari. Llibre de consols*, per Mossén Jacinto Verdaguer. Barcelona», *Las Provincias*, 18 de desembre de 1895. L'exemplar conservat a la biblioteca particular de la família Llorente està dedicat «Al inspiradíssim poeta y estimat amich D. Teodoro Llorente, Jacinto Verdaguer Pbre.»

143. «Un libro nuevo cada día. *Jesús infant*, per Mossén Jacinto Verdaguer. Barcelona», *Las Provincias*, 28 de desembre de 1895. L'exemplar conservat a la biblioteca particular de la família Llorente porta la següent dedicatòria: «Jesús infant estiga enguany y sempre ab mon amich y confrare D. Teodor Llorente y ab sa anyorada familia. Vigília de Nadal, 1897. Jacinto Verdaguer Pre.»

144. VALENTINO, «De re literaria. *Ayres del Montseny*, poesies de mossén Jacinto Verdaguer», *Las Provincias*, 27 de setembre de 1901. L'exemplar conservat a la biblioteca particular de la família Llorente està dedicat «Al poeta y amich D. Teodor Llorente. Jacinto Verdaguer Pbre.»

145. «Un libro nuevo cada día. *La Atlántida*, revista quincenal il·lustrada. Barcelona», *Las Provincias*, 27 de maig de 1896.

146. «A D. Teodoro Llorente. Al inspirat autor del *Llibret de versos* que debía anomenarse estotx de perles, son admirador y amich. Jacinto Verdaguer Pbre.»

147. «Al eminent poeta y estimat amich D. Teodoro Llorente, director de *Las Provincias*. Jacinto Verdaguer Pbre.»

148. «A mon estimat amich D. Teodor Llorente envia eixa branqueta del roser de la Glòria que li voldria enviar del paradís. Jacinto».

149. «Al alt poeta estimat amich D. Teodoro Llorente, director de *Las Provincias*. Jacinto Verdaguer Pbre.»

150. «Novedades literarias. Un traductor de Jacinto Verdaguer», *Las Provincias*, 17 de febrer de 1899.

duce bien, lo cual no es nada fácil».¹⁵¹ I com a mostra hi reproduïa dues traduccions: «La Virgen de los Dolores», del volum *Idil·lis i cants místics*; i un fragment de la «Impresión de las llagas de Sant Francisco», del llibre *Sant Francesc*. A més, la ressenya afegia que «sabemos que Mossén Jacinto Verdaguer aprecia mucho el trabajo del poeta alcoyano, y este es su mejor elogio, porque nadie tiene mayor derecho a ser exigente en una traducción que el autor traducido».¹⁵² Tanmateix, sembla ser que es tracta d'un autor local desconegut, ja que no he aconseguit trobar cap altra notícia biogràfica o bibliogràfica d'aquest personatge.

4. La mort de Verdaguer: les darreres mostres d'afecte (1902-1904)

Finalment, i com un darrer homenatge a l'amic, cal dir que Llorente mai no concedí a cap altre personatge ni l'espai ni l'atenció amb què tractà la malaltia i la posterior defunció de Verdaguer. Les notícies començaren a aparèixer a *Las Provincias* el dia 19 de maig de 1902: un breu teletip, datat a Barcelona el dia anterior, apuntava que Verdaguer havia estat traslladat a Vallvidrera, ja que «se cree que los aires puros del monte han de aliviarle».¹⁵³ Deu dies més tard, un nou teletip indicava que les notícies rebudes des de Vallvidrera «son desconsoladoras y han causado honda pena»;¹⁵⁴ i que «en vista de estas noticias, hoy han marchado a ver a Verdaguer muchísimas personas».¹⁵⁵

El dia 8 de juny, el diari de Llorente encara s'hi mostrava més alarmat i contundent: «Las últimas noticias de Barcelona destruyen toda esperanza de salvación del ilustre poeta mosén Jacinto Verdaguer. Los pronósticos de la ciencia se cumplen, desgraciadamente. Se han presentado colapsos alarmantes, y las fuerzas del enfermo decaen rápidamente. Los médicos intentan, con escasos resultados, aplicarle las inhalaciones de oxígeno para ayudarle a respirar.»¹⁵⁶ I l'endemà, dia 9, publicava una nota datada a Barcelona tres dies abans en la qual s'explicava que Verdaguer havia fet portar davant seu tots els manuscrits inèdits, i havia ordenat que estriparen, en «pedazos muy chicos»,¹⁵⁷ totes aquelles obres que no desitjava que foren llegides.

Preveient que el pitjor estava a punt d'arribar, Llorente tornà a publicar el dia 11 de juny la semblança que en juliol de 1881, i amb motiu de la seua presència als Jocs Florals de Lo Rat Penat, ell mateix havia escrit i publicat.¹⁵⁸ Finalment, el dia 12 de juny *Las Provincias* anuncià la mort de Verdaguer, esdevinguda dos dies abans a Vallvidrera, i començà a donar detalls «del profundo y general duelo que ha producido en Barcelona».¹⁵⁹ La informació —generalment reproduïda dels diaris bar-

151. *Ibidem*.

152. *Ibidem*.

153. «Mosén Jacinto Verdaguer», *Las Provincias*, 19 de maig de 1902.

154. «El poeta Verdaguer», *Las Provincias*, 29 de maig de 1902.

155. *Ibidem*.

156. «El poeta Jacinto Verdaguer», *Las Provincias*, 8 de juny de 1902.

157. «El poeta Verdaguer. Su testamento literario», *Las Provincias*, 9 de juny de 1902.

158. VALENTINO, «Mosén Jacinto Verdaguer», *Las Provincias*, 11 de juny de 1902.

159. «La muerte de Jacinto Verdaguer», *Las Provincias*, 12 de juny de 1902.

celonins— sobre l'enterrament i els actes de reconeixement i d'homenatge que se succeïren a la defunció de Verdaguer continuaren els dies 13, 14, 15, 16, 18, 19 i 22 de juny.¹⁶⁰

I no sols el diari de Llorente. També d'altres diaris valencians es feren ressò, en menor mesura, de la mort de l'il·lustre català. Així, tant *El Mercantil Valenciano*¹⁶¹ com *El Pueblo*¹⁶² anunciaren, mitjançant breus notes d'agència, detalls de la defunció i el posterior enterrament de Verdaguer. El més interessant i original del que es publicà a aquells dos diaris, però, fou l'article que el 14 de juny aparegué al republicà *El Pueblo*, en què Roberto Castrovido criticava tots aquells que havien «crucificat» el poeta català en vida, als que l'havien «perseguido, difamado, preso y declarado loco»;¹⁶³ i, no content amb això, de passada arremetia també contra l'estament clerical, que era una activitat que els blasquistes valencians tenien per costum: «Verdaguer no pasó de cura de misa y olla, donde hay tanto obispo cerril, tanto canónigo bozal y tanto párroco de uñas largas y corto cacumen.»¹⁶⁴

També durant els dies posteriors a la mort de Verdaguer, *Las Provincias* arribà a publicar fins a quatre poemes que, com a signe de condol, diversos poetes li dedicaren: «¡Verdaguer!», de Josep M. de la Torre;¹⁶⁵ «En la mort de mosén Jacinto Verdaguer», del ratpenatista Josep Bòdria,¹⁶⁶ que set anys abans ja li n'havia dedicat un altre; «Al gran poeta Verdaguer», de Josep Alemany i Borràs;¹⁶⁷ i «¡A Verdaguer!», de F. Serra i Bragat.¹⁶⁸ Com no podia ser altrament, també Teodor Llorente li dedicà un poema, «En la mort de Verdaguer» (que aquell any fou incorporat a l'edició del *Nou llibret de versos*), en què el poeta valencià demanava a la ciutat de Barcelona que, «si vols ser digna de sa glòria immensa, / apropia't son magnànim esperit; / de son geni immortal ompli ta pensa; / en sa flama d'amor encén ton pit».¹⁶⁹

Així mateix, i seguint amb el costum que havia adquirit anys abans, Llorente continuà publicant poemes de Verdaguer a les pàgines de *Las Provincias*. Durant els anys

160. «La muerte de Jacinto Verdaguer», *Las Provincias*, 13 de juny de 1902; «Entierro de Jacinto Verdaguer», *Las Provincias*, 14 de juny de 1902; «Entierro de Jacinto Verdaguer», *Las Provincias*, 15 de juny de 1902; «La gran cruz de Verdaguer», *Las Provincias*, 16 de juny de 1902; «Por mosén Jacinto Verdaguer», *Las Provincias*, 18 de juny de 1902; «Trabajos inéditos de Verdaguer», *Las Provincias*, 19 de juny de 1902; i «Homenaje a Verdaguer», *Las Provincias*, 22 de juny de 1902.

161. *El Mercantil Valenciano* inserí notícies referents a la mort, l'enterrament i la proposta de l'Ajuntament de Barcelona de dedicar-li un carrer i erigir-li un monument els dies 11, 12, 13, 14 i 18 de juny de 1902.

162. *El Pueblo*, per la seua part, ho féu els dies 10, 11, 12, 13 i 15 de juny de 1902.

163. Roberto CASTROVIDO, «La cruz de Verdaguer», *El Pueblo*, 14 de juny de 1902.

164. *Ibidem*.

165. *Las Provincias*, 13 de juny de 1902.

166. *Las Provincias*, 14 de juny de 1902.

167. *Las Provincias*, 18 de juny de 1902.

168. *Las Provincias*, 30 de juny de 1902.

169. En l'edició que de la *Poesia valenciana completa* de Teodor Llorente Olivares es publicà a València en 1983, Lluís Guarner afegí la següent nota: «Les tres quartetes de "En la mort de Verdaguer" van ser escrites per Llorente en 1902, en assabentar-se de la mort del seu amic, el gran poeta català Jacint Verdaguer».

1902 i 1903 hi he pogut localitzar els següents: «La estàtua de D. Jaume»,¹⁷⁰ «Des de'l Monseny»,¹⁷¹ «A la Verge de Montserrat»,¹⁷² «Roma»,¹⁷³ «Montserrat y'l Vaticà»,¹⁷⁴ «La fossa»¹⁷⁵ i «A la Verge. Oració».¹⁷⁶ A més, el 8 de juliol de 1902 també publicà els que vingué a denominar «Primeros y últimos versos de Mossén Jacinto Verdaguer». D'aquesta manera, i seguint la premsa de Barcelona, copià unes quantes «corrandas» que, deia, «han quedado en la memoria de los vecinos del pueblecillo de Folgarolas, compuestas cuarenta años ha por el inmortal poeta para que las cantasen los mozos de aquel lugar».¹⁷⁷ I també «la última poesía de Mosen Jacinto, compuesta por él cuando estaba postrado en el lecho del dolor y a las puertas de la muerte»,¹⁷⁸ titulada «J. M. J.» i que comença: «Verge de la Bona mort, / del cel trayeunos al port; / tingueu pietat de mi / en la hora de ma fi».¹⁷⁹ Amb un gran valor sentimental, més que no literari, la reproducció d'aquestes poesies no deixa de ser un gest ben expressiu de la consideració i l'estima en què Llorente tenia el poeta català.

Les dues últimes referències que de Verdaguer he trobat al diari de Llorente al·ludeixen: la primera, a l'acord que, amb motiu del primer aniversari de la seua mort, prengué la Diputació de Barcelona, «de erigirle un monumento, costeado por suscripción pública»;¹⁸⁰ i la segona, a l'aparició d'una nova i pòstuma obra de Verdaguer, *Eucarístiques*, en què «se admira la lozanía de la inspiración siempre joven del poeta que las escribió en los últimos años de su vida, y aún más el hondo sentimiento religioso que constantemente lo inspiraba».¹⁸¹

5. Conclusions

Les principals consideracions que, de l'estreta i conseqüent amistat que durant molts anys mantingueren Teodor Llorente i Jacint Verdaguer, cal fer són:

- Que Llorente fou el millor i més íntim amic que Verdaguer tingué al País Valencià.
- Que, tot i ser una relació tan important i significativa, a penes si ha estat posada en relleu, i mai no ha gaudit de cap estudi o aproximació.

170. *Las Provincias*, 25 de juny de 1902. Aquesta poesia ja hi havia estat publicada el 8 d'octubre de 1897.

171. *Las Provincias*, 2 de juliol de 1902.

172. *Las Provincias*, 6 de setembre de 1902.

173. *Las Provincias*, 22 de gener de 1903.

174. *Las Provincias*, 5 de febrer de 1903.

175. *Las Provincias*, 14 de febrer de 1903.

176. *Las Provincias*, 13 de maig de 1903.

177. «Primeros y últimos versos de Mossén Jacinto Verdaguer», *Las Provincias*, 8 de juliol de 1902.

178. *Ibidem*.

179. *Ibidem*.

180. «En honor de Verdaguer», *Las Provincias*, 19 de juny de 1903.

181. «*Eucarístiques*, obra pòstuma de Jacinto Verdaguer. Barcelona», *Las Provincias*, 17 de juny de 1904.

- Que, atès el tarannà i la voluntat de tots dos personatges, aquesta relació d'amistat i d'admiració mútua superà l'àmbit intel·lectual i es traslladà al personal i familiar.
- Que les dedicatòries que contenen els llibres que Verdaguer trameté a Llorente resulten ben expressives no sols de l'estima, sinó també de l'alt concepte humà i intel·lectual en què el poeta català tenia Llorente.
- Que al llibre que més espai i atenció dedicà mai *Las Provincias*, sota la direcció de Teodor Llorente, fou a *Canigó*.
- Que l'homenatge que en febrer de 1886 Lo Rat Penat dedicà a Verdaguer fou el més «digne i mereixent» que des de la seua creació havia organitzat mai la societat valencianista.
- Que per tot això, i gràcies al seu pes literari i social, Llorente suposà per a Verdaguer la principal porta d'accés a la Renaixença i la societat valenciana.
- Que, atesa també la representativitat literària i social que tots dos personatges gaudiren a l'època, en esdevindre els màxims representants de les renaixences valenciana i catalana, aquesta relació transcendí l'àmbit personal i adquirí una gran càrrega simbòlica.
- Que les relacions entre Llorente i Verdaguer evidencien que els contactes i els lligams de fraternitat entre els membres de la Renaixença valenciana i catalana foren ben intensos i freqüents.
- I l'última, i potser més important, és que, gràcies a la profunda admiració que li professava, Llorente fou el major i més important publicista i divulgador de les obres de Verdaguer en terres valencianes. Mitjançant les múltiples ressenyes i poesies verdaguerianes que publicà a *Las Provincias*, els lectors valencians tingueren puntual informació i un ampli coneixement de la producció i la sort de l'autor de *L'Atlàntida*.

Així doncs, resulta evident que la profunda relació personal i intel·lectual que durant més de vint anys mantingueren Teodor Llorente i Jacint Verdaguer repercutí no sols en benefici de tots dos personatges, sinó també —i sobretot— de la Renaixença gestada i practicada al voltant de la ciutat del Túria, i, per tant, del conjunt de la societat valenciana. I que no serà sinó en la mesura que estudiem i desvetlem tots i cadascun dels episodis que s'hi produïren a finals del segle XIX que coneixerem l'abast i la repercussió real de la Renaixença valenciana, encara a dia de hui una gran desconeguda.